

DEBRECZENI Attila

Debreceni Egyetem
Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Debrecen, Magyarország
debreczeni.attila@arts.unideb.hu

TANTALOSZ, ENDÜMION ÉS MELINDA¹

Széljegyzet Nádasdy Ádám Bánk bán-fordításához

Tantal, Endimion i Melinda

Beleške uz prevod teksta Bana Banka Adama Nadašdija

Tantalus, Endymion, and Melinda

Sidenotes for the Translati of Bánk bán by Ádám Nádasdy

A jelen tanulmány a *Bánk bán* egy szöveg helyével foglalkozik Nádasdy Ádám új fordításához kapcsolódva. Nádasdy Ádám fordítása jelentős filológiai teljesítmény, a *Bánk bán*-kiadások fontos darabja, amely megoldásaival jelentős mértékben inspirálja a szövegértelmezést. A tanulmány a drámaszöveget összeolvassa Katona József költeményeinek párhuzamos helyeivel, elsősorban a közös mitológiai utalások felfejtése céljából. A Tantalosz-mítosz Bánkhoz, Endymion Ottóhoz kötődik, s mindkettő együttesen Melindához, aki a Hold-alteregőt magára öltve örült beszédében hitvesként való újjászületését szeretné megélni. A mitikus vonulat a mű filozofikus jelentésrétegeihez vezetheti az értelmezést.

Kulcsszavak: Bánk bán, mitológéma, Nádasdy Ádám

Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordítása jelentős filológiai teljesítmény. A kötet tartalmazza Katona József *Bánk bánjának* magyarázatokkal ellátott szövegét és mellette párhuzamos közlésben Nádasdy Ádám prózai fordítását, ugyancsak jegyzetelve. Nagy Imre tanulmány értékű recenziójában épp ezért *Bánk bán*-

¹ A jelen tanulmány, mely az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport programja keretében készült, írott változata egy Nádasdy Ádámmal a fordításról folytatott beszélgetésen elhangzott referátumnak. A beszélgetés idején még nem ismerhettem Nagy Imre recenzióját Nádasdy Ádám könyvéről.

kiadásról beszél, melyről megállapítja, hogy „abba a sorba illeszkedik, amelyet a legfontosabb annotált szövegkiadások alkotnak” (Nagy 2019, 96). Nádasdy Ádám valóban alkalmazza a kommentár klasszikus műfaját is, mely adott szöveg hely kontextualizáló magyarázatát nyújtja, a fordítással azonban végső soron a teljes szöveg szóról szóra való értelmezésére vállalkozik. E fordítás nem nyelvek között, hanem a magyar nyelv régi és mai állapota, illetve regiszterei között közvetít, s hoz létre az eredetihez minden ízében kötődő, mégis új szöveget. Ez az új szöveg filológiai értelemben egy minden részletre kiterjedő *Bánk bán*-interpretáció.

Utószavában Margócsy István számos átiratra utal a magyar irodalom XVIII–XX. századi történetéből, ehhez most csak egyet tennék hozzá, amely Nádasdy Ádám törekvésének közeli rokona. Ráday Gedeon a XVIII. század második felében hozzákezdett Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzának előbb hexameterbe, majd prózába való átírásához, ennek több részletét Batsányi és Kazinczy ki is adta a kassai *Magyar Museum*-ban. A vállalkozásnak Kónyi János korabeli Zrínyi-átiratával való viszonyáról, versújítási és hangnemi összefüggéseiről másutt részletesen szóltam (Debreczeni 2009, 321–329), így itt most elegendő csak az idetartozó vonatkozást kiemelni. Ráday azt írja Kazinczynak, hogy „én az ő [azaz Zrínyi] verseit magamébol seholis nem toldottam, sőt hathatós expressioit mindenütt igyekeztem szórul szóra meg tartani”. E szoros fordítási módszerrel pedig egy új Zrínyi-olvasást szorgalmazott: „ne a' szokott Hemistichiumok szerént, hanem commák szerént olvassa” – biztatja Kazinczyt, azaz a félsoronként lépegető, az értelmet ily módon a monoton formához feszítő olvasásmóddal szemben valami akkor szokatlant, a vesszők szerinti, tehát értelmező olvasást javasolja. Nádasdy Ádám *Bánk bán*-fordítása 'commák szerént' olvassa és fordítja az eredeti szöveget, mely részben a drámai jambus kényszerre hatására néhol szándékolt, másutt esendő homályosságba vész. A 'commák szerént' olvasva létrehozott fordítás így vagy úgy, dönteni kényszerül a homályosságok jelentését illetően, igazi filológusi küldetést teljesítve. A *Bánk bán* új fordítása-interpretációja a legmagasabb szakmai szinten teljesíti feladatát, értelmezési döntései lehetnek vitathatóak, de mindig érvényesek és inspiratívak.

Az alábbi hosszabb széljegyzetben Nádasdy Ádám fordításának egyetlen szavát és annak mitikus vonatkozásait járom körül, érzékeltetendő, hogy milyen bonyolult interpretációs feladat akár egyetlen szó megválasztása is a szerteágazó szövegkontextusok és az alig áttekinthető értelmezési hagyomány összefüggésháló-jában. A III. felvonás 1. jelenetében Bánk számonkéri a megesett Melindán a történeteket, miközben harag és szájalom között hullámszik. Egy megértőbb pillanatában így fordul hozzá:

Az eredeti szöveg:

Mit

*akarsz? mi kell? tehát te engemet, mint
egyj Tantalust az el-nem érhető
vég-czél után csak hagysz kapkodni?*

A fordítás:

Mit akarsz? Mi kell? Hagysz engem hiába kapkodni, mint egy Tantalust, ez el nem érhető bizonyosság után?

Nádasdy Ádám a *bizonyosság* szóval fordítja az eredeti *vég-czél* kifejezést. Ez a megoldás határozott jelentéstartalommal látja el a homályos értelmű, de azért érzékelhetően elvontabb karakterű eredeti szöveghelyet. A határozott jelentéstartalom Bánk azon kétségéhez kötődik, hogy vajon nem élvezte-e Melinda is az Ottóval való, egyébként galád merénnyel kikényszerített együttlétet, s a válasz hiányában érzi úgy, hogy csak *kapkod az el nem érhető bizonyosság után*. Ez a szűkítő értelmű szóválasztás megszünteti az eredeti homályosságát, s illeszkedik a jelenet kontextusába, melyben hangsúlyos helyet foglal el Bánk kétségeinek színre vitele. Hasonlóan értelmezi az eredeti szöveghelyet (vég-czél) a kritikái kiadás jegyzetében Orosz László („bizonyosság abban, mi is történt”) és a Matúra-kiadás jegyzetében Kerényi Ferenc („az igazság”). Továbbá ehhez a jelentéshez látszik közelebb állni az első kidolgozás megfelelő helye („vég megnyúgóság”), de épp ezért akár meg is fordítható az érvelés eddigi iránya: ha az első változat is a második esetében vélelmezett ’bizonyosság’ jelentésköréhez áll közel, akkor miért változtatta meg azt Katona a második kidolgozásban egy homályosabb-általánosabb kifejezésre?

A kérdésre ebben a formájában nyilván soha nem kaphatunk választ, de a két változat közötti szócsere értelemteliségét nyomonzhatjuk, amihez a szöveghely mitológiai utalásának bevonása jó kiindulópontnak látszik. Az imént idézett rész hasonlata által Bánk magát Tantaloszként nevezi meg. A kiadók kommentárjai hosszabban-rövidebben elmondják a mitológiai történetet (Nádasdy Ádám jegyzete: „mitológiai alak, akit azzal büntettek az istenek, hogy hiába nyúlt ételért-italért, minden elszökött a keze elől”; Kerényi Ferenc a történet leírásához hozzáteszi: „Az örökös szenvedés jelképe”). E kommentárok azonban nem teszik explicitté a hasonlat jelentését, nyilván mert egyértelmű utalásnak tekintik: Bánk úgy kapkod az el nem érhető bizonyosság után, mint Tantalosz a számára soha el nem érhető étel és ital után kapkod hiába. A Tantalosz-hasonlatnak azonban némiképp más jelentése is lehet.

Katona *Vágy* című versében ugyancsak feltűnik Tantalosz alakja, s a *czél* kifejezés is megjelenik vele összefüggésben, a mitológiai hasonlat jelentése mégis más:

*Hol vagy fenrepeső szép pillangója velőmnek?
melly még egy Pegazus' szárnyait is nevetéd.
Oh hol vagy kecscesel tellyes szilaj indulatimnak
hasztalan izzadozó mennyei Tantalusa?
Nemde világok – Idők – nyúlnak heverészve tömötten
a cél közt, 's köztéd? vak Here – Vágyakodás! (1–6. sor)*

Az idézet utolsó disztichonja a *vágyakodás* és annak *czélja* közötti távolságot növeli a végtelenbe, s teszi ezáltal a vágy tárgyát végső soron elérhetetlenné. Tantalosz alakja így elsősorban magát a ki nem elégíthető *vágyat* személyesíti meg, a vágy célképzetre irányuló voltát hangsúlyozva, beilleszkedve ezzel a Katona-versek erősen filozofikus gondolatvilágába. Az 5. sor közbevetése akár közvetlen utalásnak is tekinthető az *Idő* című vers ide szorosan kötődő meditációjára, de ennek tárgyalása messze vezetne a jelen írás témájától. Elegendő itt annyit megállapítani, hogy a *Bánk bán* szóban forgó szöveghelyét a *Vágy* című vers felől szemlélve érzékelhetővé válik, hogy a homályosabb-általánosabb *vég-cél* szó választása az adott megszólalás gondolati tágasságának megteremtését szolgálja, s a Tantalosz-hasonlat jelentéskörébe bevonja magát a vágyat is, amelynek a mitológiai alak a megszemélyesítőjévé válik.

Két kérdés is felvetődhet ennek kapcsán. Az egyik az, hogy mennyiben jogosult a vers felől olvasni a drámaszöveget. Katona versei a *Bánk bán* két kidolgozása között keletkeztek, s a szakirodalomban többször utaltak rá, hogy szükséges és érdemes lenne a két szövegvilág részleteiben való összeolvasása. Fried István szerint „különösen szem előtt tartandó, hogy a huszonöt vers valójában egységet alkot, meglehetősen egynemű világról tanúskodik, semmiképpen sem csupán a drámaíró mellékterméke, viszont feltétlenül a *Bánk bán* második kidolgozásának áramában szemlélendő” (Fried 1991, 54). A Tantalosz-hasonlat összeolvasását a verssel mindezen kívül az is indokolja, hogy csak e két helyen tűnik fel a versekben és a drámában, s a mitikus alak mellett egyaránt a *czél* fogalma szerepel, amely éppen az első változat megfogalmazásának cseréjével került a második, végleges változatba.

A másik kérdés (a tulajdonképpeni kérdés), hogy ha Tantalosz alakját a vers alapján a *vágy* megszemélyesítőjének tekintjük, az miként illeszthető a *Bánk bán* szóban forgó szöveghelyének értelmezésébe. A jelenet kontextusa ezt az értelmezést lehetővé teszi és indokolja. *Bánk* idézett megszólalására válaszul Melinda megismétli, hogy „én büntelen vagyok”, majd hozzáteszi, hogy „nem Feleség – Anya”. Nádasdy Ádám fordításában ez így hangzik: „Feleség már nem vagyok, de anya igen.” A ’büntelen’, de mégse ’Feleség’ feszültsége abból a tényből fakad, amelyet Nádasdy Ádám már egy első felvonáshoz írott jegyzetében megfogal-

mazott, majd többször, így e jelenetnél is felidézett: „A »jóhír« középkori, lovagi fogalmába beletartozott, hogy a férj vigyázzon a feleségére, ne engedje, hogy más ember közeledjen hozzá. Ha valakinek elcsábították a feleségét (azaz a csábító szeretkezett vele), az a férj jóhírének akkora sérelmét jelentette, amit csak véres bosszúval lehetett helyrehozni; ám a férj még ez esetben sem nyúlhatott soha többé a »meggyalázott« (=más által »használt«) asszonyhoz.” Melinda maga is elismeri tehát, hogy nem feleség többé, s ugyanezt mondja Bánk is a IV. felvonásban Gertrudisnak: „Való, hogy én házas vagyok; / de Hitvesem nincsen.” Bánk vágyainak tárgya (a *vég-czél*) még mindig Melinda, amint arról szerelmes örülete ekkor és a későbbiekben egyértelműen tanúskodik, de a történetek miatt elérhetetlenné vált számára, noha mellette van, házasok. Véleményem szerint Tantalosz elsősorban e beteljesíthetetlen vágy megszemélyesítőjeként kerül Bánk szövegébe önértelmező alakzatként.

Ez az értelmezés összekapcsolható a *Bánk bán* másik értelemképző mitológemájával. Azért *másik*, mert a mű amúgy is csekély számú mitológiai utalásai közül, melyek egyébként éppen a szóban forgó jelenetben találhatóak (Phaéton, Auróra, Prometheus), csak kettő rendelkezik a pusztá formulán túli jelentéssel: Tantalosz és Endümion. Ez utóbbi a prologusban található, s Ottó minősíti így magát Melindával való viszonyában:

Melinda

*oh adsza halhatatlan életet,
vagy csak szünetlen álmot. Ég! – Örök
Mindenható! ha hogy Melinda, Hold;
Endymion lehessek általa.*

A Hold istennő után epedő pásztorfiú alakja, aki a szerelem beteljesedése után örök álomba szenderülve ég és föld, élet és halál között lebeg, itt még a vágyakozás állapotában jelenik meg, s lesz Ottó mitológiai alteregója. Az Endümiont megidéző vers, *A Holdhoz* ugyancsak ebből a mítoszértelmezésből indul ki, mikor a megszólításban így nevezi a holdat: „játszi tárgya az édes andalodásnak”, vagy nem sokkal később még egyértelműbben: „téged alkota már a Gerjedelem ma / Istenének”. Aligha véletlen, hogy a *Bánk bán*hoz hasonlóan a versekben is csak a Tantalosz- és az Endümion-mítosz jelenik meg értelemképző szerepben, s mindkét mítosz mindkét helyen a *vágy* megjelenítésére szolgál. A színdarab e mitológemákat megidéző szöveghelyei között a kapcsolatot a vágy titokzatos tárgya jelenti: Melinda.

Ottó-Endümion Melindát a Holddal azonosítja, de a mitikus elem Ottó vonatkozásában a továbbiakban nem válik hangsúlyossá, míg azonban Melinda esetében igen, s éppen a III. felvonás szóban forgó jelenetében. Miután Melinda

kimondja: „Nem Feleség – Anya”, Bánk „átkozottnak” nevezi fiukat, Melinda erre zavart beszédbe kezd:

*Atyaátok egyj Anyáért! – Kábaság! –
Ha a' szegény Hold férjhez adja szép
Leányait, mondjátok, hogy királyi
lakadalma van két nyil-lövésnyire.*

Nádasdy Ádám e részhez fűzött jegyzetében megállapítja: „Őrültk beszéd.” Igen, de van benne rendszer, ahogy arra már Nagy Imre is utalt, a szöveghe-lyet kapcsolatba hozván Ottó proológusbeli megszólalásával és az örültk beszéd motívumainak feltűnéseivel a IV. felvonásban (Nagy 2014, 289–291). A kritikai kiadás kimutatta, hogy az idézett négy sor az első kivételével Veit Weber egy művének részletén alapul, az egyik szereplő örültséget színlelő beszédén, amiből csak motívumokat emelt át Katona. E rész az első kidolgozásban egyáltalán nem szerepelt, ott az atyaátok után a jelenet véget ér Melinda e szavaival: „Én fiamnak / Anyát, neked Hitvest adok megént.” Az új kidolgozás e tiszta fejjelel meghozott döntésből adódó egyértelmű szándékot a zavartságig bonyolult lélekállapotba helyezi át, de megtartja a lényegét jelentő elszánást, vagyis hogy a történetek ellenére is újra Bánk 'felesége' akar lenni, amit leginkább az örültk beszéd lakodalommotívuma jelez visszatérően.

Melinda a IV. felvonásban Gertrudisszal való párbeszédében előbb megint csak némi zavartsággal utal lakodalomra („szegény [ti. Bánk] / azt vélte tán, hogy nálla nélkül is / elmenni tudnék Lakadalomba”), majd a jelenet végén 'háborodva' Gertrudishoz fordul: „mond, hogy a' menyegző / két nyil-lövésnyi – az Bánk és Melinda”. Mikor visszatér Gertrudis szobájába, első szavaival így fordul az immár jelen lévő Bánkhoz: „Kösd-be a' fejem' / Bánk!” Elválásuk búcsúzószavai pedig ugyancsak e motívumok variációjával képeznek zárlatot a jeleneten belül és közös történetük végén (Bánk: „vezessen békével szerelmem”; Melinda: „jőjj hamar! csak egyj- / két nyil-lövésnyi – jőjj hamar”). Az örültk beszéd menyegzője megvalósulni látszik a kiengesztelődéssel, de ez valós alternatívát nem jelent, az újjászületés – mint azt Nagy Imre is kiemeli (Nagy 2014, 291) – csak Melinda megtisztító halálában teljesedhetett ki.

Ottó vágya Endümionként a Hold Melindára irányul, a meggyalázott Melinda mint Hold Bánk után vágyakozik elérhetetlenül, miként Bánk Tantaloszként őrá. A *Bánk bán* mitológemái egyaránt a *be nem teljesíthető vágyakozás* képzetkörébe tartoznak, kitérítve a szereplők dramaturgiai viszonyaiban megképződő jelentést filozofikus összefüggések felé, melyek érintkeznek a korabeli költemények sűrű gondolatiságával. Nádasdy Ádám fordításának megoldása a *vég-czél* kifejezést a *bizonyosság* szóval helyettesítette, amely bár e filozofikus tágasságot nem

érzékelteni, pontosan megfelel az adott jelenet alapkontextusának, s megtisztítja a szöveghelyet a homályosságtól. Mindez amennyire vitatható, éppen annyira inspiráló is. Itt azonban csak egyetlen szöveghelyről volt szó, amelyben filológusfordítóként döntést kellett hoznia, s még mennyi szó van a *Bánk bán*-ban, ami homályos, és értelmezést kíván. De hát akkor mit is kellett volna írnia a *bizonnyosság* helyett a *vég-czél* megfelelőjeként? Nem tudok egyetlen szót mondani, esetleg meg lehetett volna hagyni az eredetit. „Homályos az Originál! homályos a’ Fordítás!” – mondhatta volna Kazinczyval Nádasdy Ádám, széttárva kezét, ez egyszer hetykén elengedve a fordítást életre hívó eredeti szándékot, melyet egyébként interpretációja oly magas szinten valósít meg mindvégig.

Kiadások

Katona József. 1983. *Bánk bán*. Kiad. Orosz László. Kritikai kiadás.² Budapest: Akadémiai Kiadó.

Katona József. 1992. *Bánk bán*. Kiad. Kerényi Ferenc. Matúra Klasszikusok.

Katona József. 2001. *Versek, tanulmányok, egyéb írások*. Kiad. Orosz László. Kritikai kiadás.

Katona József. 2019. *Bánk bán*. Eredeti szöveg Nádasdy Ádám fordításával.

Irodalom

Debreczeni Attila. 2009. *Tudós hazafiak és érzékeny emberek*. Budapest: Universitas.

Fried István. 1991. A lírikus Katona József. *Forrás* (11): 53–58.

Nagy Imre. 2014. A magyar Lucretia: A nők elleni erőszak témája és a *Bánk bán* harmadik felvonása. In *Drámák határhelyzetben I.*, szerk. Brutkovszky Gabriella, Demeter Júlia, N. Tóth Anikó, Petres Csizmadia Gabriella. 275–299. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

Nagy Imre. 2019. A „kétnyelvű” *Bánk bán*. Nádasdy Ádám szövegkiadásáról, irodalomtörténeti nézőpontból. *Verso* (2): 96–107.

Atila DEBRECENI

TANTAL, ENDIMION I MELINDA

Beleške uz prevod teksta Bana Banka Adama Nadašdija

Rad se bavi jednim odeljkom teksta *Ban Bank* (*Bánk bán*) u novom prevodu Adama Nadašdija. Prevod Adama Nadašdija je značajno filološko dostignuće, važan deo izdanja *Bana Banka*, čija rešenja nadahnjuju interpretaciju teksta. Ova studija upoređuje dramski tekst sa paralelnim

² Katona József műveit a kritikai kiadásból idézem, idéztem továbbá Kerényi Ferenc és Nádasdy Ádám jegyzetelt kiadásait, mindezekre tételesen nem hivatkoztam a szövegben, mert a hivatkozott helyek nélkül is könnyen azonosíthatóak a kiadásokban.

odlomcima pesama Jožefa Katone, pre svega radi tumačenja uobičajenih mitoloških referenci. Mit o Tantalu povezan je sa Banom Bankom, Oto sa Endimionon, a obojica sa Melindom, koja u svom mahnitom govoru, preuzevši Mesečev alter-ego, želi sebe da doživi preporođenu kao supruga. Mitski sled može dovesti do interpretacije filozofskih značenjskih slojeva u delu.

Ključne reči: Ban Bank, mitologema, Adam Nadašdi

Attila DEBRECZENI

TANTALUS, ENDYMION, AND MELINDA

Sidenotes for the Translati of Bánk bán by Ádám Nádasdy

The study deals with a section of the text from *Bánk bán* in Ádám Nádasdy's new translation. Nádasdy's translation is a significant philological achievement, an important part of the publication of *Bánk bán*, whose solutions inspire the interpretation of the text. This study compares the text of the drama with parallel passages of József Katona's poems, primarily to interpret common mythological references. The Tantalus myth is associated with Bank, Ottó with Endymion, both of whom together are connected to Melinda, who, in an insane speech and taking the Moon alter-ego, wants to be reborn as a spouse. The mythic sequence can lead to the interpretation of philosophical layers of meaning in the work.

Keywords: Bánk bán, mythologeme, Ádám Nádasdy